

Бойко Ю. П.,
Чернівецький національний університет, м. Чернівці

КОНЦЕПТОФРЕЙМОВА МОДЕЛЬ КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНОГО МІКРОПОЛЯ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

У статті аналізуються існуючі семантичні концепції та напрями дослідження складнопідрядного речення, увага акцентується на ролі пропозиції як формотворчій основі гіпотаксичної структури, а також встановлюється кореляція між семантичною та когнітивною моделлю складного синтаксичного цілого.

Ключові слова: пропозиція, аргумент, предикат, актант, семантема, поняття, концепт, фрейм.

В статье анализируются существующие семантические концепции и направления исследования сложноподчиненного предложения. Особое внимание уделяется роли пропозиции как формообразовательной базе гипотаксической структуры. Устанавливается корреляция между семантической и когнитивной моделями сложного синтаксического целого.

Ключевые слова: пропозиция, аргумент, предикат, актант, семантема, понятие, концепт, фрейм.

The article deals with analyses of semantic conceptions and directions of complex sentence investigation. Proposition as an essential part of hypotaxic structure is paid particular interest. The correlation between semantic and cognitive models of complex syntactic unity has been stated.

Key words: proposition, argument, predicate, actant, semanteme, concept, frame.

Необхідність дослідження семантики речення була усвідомлена мовознавцями в другій половині ХХ ст. з початком інтенсивного вивчення проблем синтаксичної семантики, основні тенденції якої пов'язані з розглядом об'єктивно-сміслового змісту речення як відображення чи зображення певного явища об'єктної дійсності. Дослідження об'єктивно-сміслового змісту складнопідрядного речення (далі – СПР) пов'язане з вирішенням трьох рівнів його значеннєвої репрезентації – логіко-семантичного, денотативного та семантико-синтаксичного [7, с. 22]. Перший рівень співвідноситься з вивченням логічної структури речення-судження (власне-семантичний), другий – із з'ясуванням структури позамовної ситуації як денотата речення-знака, а третій – зі структурою речення-пропозиції як семантико-синтаксичної схеми денотативної (мікро)ситуації [1, с. 49]. Орієнтація дослідників на один із цих рівнів семантики речення зумовлює трактування семантичної структури СПР.

Про тривале домінування семантичних аспектів вивчення речення загалом свідчить низка праць багатьох видатних науковців (Н. Ю. Шведова, В. А. Белошапкова, О. Г. Почепцов, Г. О. Золотова, Н. Д. Арутюнова, В. А. Плунгян, І. Р. Буніятова, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський, Н. В. Гуйваннюк, У.Чейф, J. Lyons, S. Dick, Van, Valin та ін.). Однак останнім часом досить активно почав розвиватися когнітивний напрямок у лінгвістичних дослідженнях, основу для якого було закладено саме у семантичному підході до вивчення синтаксису.

Метою цієї наукової розвідки є аналіз існуючих семантичних концепцій та напрямів дослідження складнопідрядного речення (далі – СПР) та встановлення кореляції між семантичною та когнітивною моделлю СПР.

Синтаксис, головним завданням якого є «обстеження життя речення», зазвичай обмежувався вивченням його формальної побудови безвідносно до семантики та навіть у позиціонуванні від комунікативної мети [2, с. 5]. Інтерес до семантики речення постав лише в другій половині ХХ століття. Він був стимульований цілою низкою факторів, які впливали на розвиток лінгвістичної думки. Цьому сприяло і прихід нового періоду у взаємовідносинах лінгвістики із логікою, яка відносилася із загостреною увагою до змісту речення – пропозиції, загальний поворот до смислового боку мови та мовлення, а також звертання до прагматичного компоненту мовленнєвої діяльності, і концепції речення як мовного знака, що володіє конкретним денотатом. Необхідність вивчати значення речення виникла також у зв'язку із теорією синтаксичних трансформацій, які спираються на поняття семантичної еквівалентності речень. Це ж саме завдання поставало і в ході розробки моделей трансформування смислових структур у правильно побудовані висловлювання на тій чи іншій мові [2, с. 5-6].

Зародження вчення про семантичну структуру речення пов'язане із іменами Ч.Філлмора, У.-Л.Чейфа, Й.Андерша та ін. Так, Ч.Філлмор зосереджує увагу на універсально-логічних ознаках речення, передусім на **пропозиції**, структурованій **дієсловом** та його **аргументами**, що виконують певну кількість семантичних функцій (ролей), які Філлмор називає глибинними відмінками [19].

Й.Андерш доводить наявність ієрархічних відношень між різними рівнями репрезентації об'єктивно-сміслового змісту речення, зазначаючи, що денотативний рівень є основою для логічного, на якому, у свою чергу, ґрунтується мовно-семантичний. Саме в межах мовно-семантичного рівня встановлюється семантична структура речення, що перебуває в тісному зв'язку з його формально-синтаксичною організацією [1].

Провісником семантичного синтаксису є французький лінгвіст Л.Теньєр. Інтерпретуючи речення «як маленьку драму із своїми учасниками та обставинами», він надав **акантам** та **сирконстантам** семантичне витлумачення, вказуючи на те, що 1-актант, наприклад виконує дію, 3-й є його адресатом, 2-й – об'єктом. Синтаксична функція у Л.Теньєра – не просто формальний компонент у структурі речення, як це визначав, наприклад Н.Хомський, а «відображення функції даної субстанції в структурі ситуації, яка зображується у реченні» [15, с. 14]. Саме Л. Теньєр першим із лінгвістів запропонував ідею валентного потенціалу предиката у реченні як провідний принцип синтаксису.

Слідом за Л. Теньєром Дж. Лайонз при аналізі семантики речення використовує валентні схеми, які можна вважати формулами семантичних структур [18]. У. Чейф аналізує речення у напрямку від значення до форми, а тому поверхнева структура вибудовується на основі семантичної структури, породження якої відбувається за моделлю: *предикат* та його *аргументи* [17].

Із середини 60-х років почалося те, що можна назвати штурмом семантики речення. Наступ почався з усіх боків: він розгортався і з лексикологічних позицій, і з плацдарму граматики, і по лінії встановлення ситуативних значень, і з боку логіки, яка безсумнівно домінує у цій царині, і силами лінгвістичного мовлення [2, с. 6].

Найбільш широкого розповсюдження серед лінгвістів набула денотативна, чи референтна, концепція значення речення. Вона має на меті визначення відношень між висловленням та позначуваною ним екстралінгвістичною ситуацією, або подією. Ситуативна концепція речення послідовно розвивається у працях В. Г. Гака. Вважаючи висловлення повним мовним знаком, В. Г. Гак пропонує розуміти під «референтом висловлення ситуацію, тобто сукупність елементів, які присутні у свідомості мовця в об'єктивній дійсності, у момент «говоріння» і таких, що зумовлюють певною мірою відбір мовних елементів при формуванні самого висловлювання» [5].

Н. Д. Арутюнова, досліджуючи логіко-семантичний аспект речення, розглядає поняття, які використовуються у логічному аналізі значення речення (поняття пропозиції, дієслів пропозиційного відношення, поняття референції). На її думку, структуру речення формують категорії логіки. Реченнева семантика спирається на предикат і визначається логіко-синтаксичними (логіко-граматичними) першопричинами – відношеннями, які, пов'язуючись зі способами мислення про світ, водночас причетні до граматичної будови мови. Зміст речення складає **пропозиція**, яка визначається як семантична структура, що об'єднує денотативне та сигніфікативне значення. Комунікативна структура речення формує його семантичну структуру: комунікативний центр повідомлення стає його семантичним стрижнем [2, с. 5; 17; 20; 50].

А СПР, на думку Я.Тестельця, із семантичної точки зору, є ніщо інше як «клубок пропозицій» (тобто семантичних речень). Ось чому для найповнішого висвітлення загального плану змісту СПР потрібно розглянути основні характеристики його пропозиційної структури [16, с. 257].

Так, предикат із його аргументами утворюють концептуальну основу пропозиції. Беззаперечним фактом є двочлена структура пропозиції, яка складається із реляційного предиката, що репрезентує розумовий корелят реальних відношень дійсності, та з деякої кількості предикатних актантів, які є репрезентантами розумових корелятів предметів об'єктного світу, перебуваючи у деякому відношенні один з одним. Реляційний предикат пов'язує актанти в пропозицію та визначає їх рольові характеристики. Таким чином, суб'єкт та предикат виконують в реченні різні функції: суб'єкт заміщає в мовленні предмет дійсності, тоді коли предикат реалізує лише свій абстрактний зміст.

Окрім предиката з обов'язковими актантами, до пропозиції можуть додаватися факультативні актанти, і в першу чергу універсальні дейктичні атрибути різних явищ – вказівники місця, часу, причини – сирконстанти або ад'юнкти.

Окремим елементам ситуацій (як предметам, так і об'єднуючим їх відношенням) та концептам, що репрезентують їх через ментальні сутності у семантичній площині мови ставляться у відповідність **семантеми**. Це одиниці значення, які за своєю природою однобічні. Вони виступають як детермінанти таких елементних знаків, як з одного боку, лексеми та фразеологізми, а, з іншого боку, синтаксеми, що є елементарними значимими одиницями у складі синтаксичних конструкцій [14, с. 152].

Семантичні компоненти (сегменти, елементи, семантеми) речення визначаються як смислові одиниці, що можуть бути елементарними (простими, однозначними, моносемічними) і неелементарними (складними, дифузними, полісемічними). Іншими словами, **семантична структура речення** – це його **абстрактна модель**, побудована зі значенневих одиниць, пов'язаних між собою предикатно-аргументними відношеннями [13, с. 73]. Ядром її виступає семантема, яка відображає ознаку, тобто відношення чи властивість. Це ядерна семантема, або ознакова семантема, або предикатна семантема, чи семантичний предикат. Предикатна семантема, володіючи певним валентним потенціалом, намагається створити своє оточення. До цього оточення входять семантеми, які відображають учасників ситуації. Це предметні семантеми, чи актантні семантеми, або семантичні актанти. Актанти кваліфікуються у залежності від тих ролей, які відіграють в описуваних ситуаціях їх предметні учасники. Їм приписуються семантичні ролі агента (виконавця дії), об'єкта (об'єкта дії), інструмента тощо. Саме таку семантичну конфігурацію йменують **пропозицією**. Вона виступає як початковий спосіб «упаковки» інформації, яка підлягає передачі через висловлювання. Одна пропозиція утворює семантичну основу речення, його глибинну (чи смисловою структуру). Декілька об'єднаних одна з одною пропозицій утворюють пропозиційну структуру, яка виступає фундаментом організації смислу СПР і, по суті справи, програмує набір всіх основних конститuentів речення та ієрархічний характер відношень між ними, при умові домінуючої ролі предиката. Ієрархічну структуру СПР відтворює, зокрема, вербоцентрична модель, яка належить Л.Теньєру [15].

Отож, вихідним пунктом процесу мовленнєвого акту визнається **ситуація**, яку мовець завжди обмежує і тлумачить, враховуючи свої комунікативні потреби. Ця ситуація стає основою семантичної структури гіпотаксису. Відповідно **семантична структура СПР** складається із 1) **ядра**, що включає глибинний предикат та його актанти; 2) **модифікатора** – метадієслова, що визначає семантичну структуру, і його актантів; 3) **специфікатора** – сирконстанта, семантичного елемента, який уточнює актант, предикат або стан справ у цілому [10, с. 412-413].

Беручи до уваги все сказане вище та конституюючи семантичні відношення між предикативними частинами складного синтаксичного цілого можна стверджувати, що відправною точкою аналізу речення є його се-

мантична структура як схематизоване, структуроване уявлення про те, **що** збирається висловити мовець [10, с. 24], тобто надати висловлюванню свій **осмислений концепт**, помістивши його у логічно вибрану рамку (фрейм). Предикати та їх аргументи виступають важливим елементом когнітивного поля СПР, а тому їх аналіз під кутом зору когнітивної семантики може бути досить продуктивним [13, с. 81].

Нинішній етап розвитку лінгвістичної думки говорить про те, що вивчення тих чи інших граматичних явищ у семантичному аранжуванні неможливе без урахування когніції, а розгляд семантики – без звернення до навколишнього світу та знань людини про нього, а також до таких феноменів, як мислення, сприйняття, увага, пам'ять, адже **«те, що можна сказати, обмежує й організує те, що можна мислити»** [13, с. 81]. Позамовна ситуація у цілому відображається в ментальній сфері узгодженням концептів, а в мовній сфері семантичною конструкцією, або конфігурацією.

Із психологічних досліджень у когнітивну лінгвістику перейшла теза, згідно з якою розвиток мислення пов'язаний з використанням **понять, концептів**. І оскільки саме ці одиниці є центральними на когнітивному та семантичному рівнях, то звернімося до їх короткої характеристики.

На думку М.Болдирева, «на відміну від поняття, що виражає найзагальніші, істотні (логічно сконструйовані) ознаки предмета чи явища, концепт може відбивати один чи більше будь-яких, не обов'язково істотних, ознак об'єкта» [3]. Якщо в понятті у загальнонауковому значенні розрізняють його обсяг (сукупність речей, що охоплюються цим поняттям) і зміст (сукупність об'єднаних у ньому ознак одного чи декількох предметів), то концепт скоріше припускає тільки друге – зміст поняття, а також поняттєву частину значення, зміст слова. Поняття – це раціональний, логічно осмислений концепт. Воно виникає через виділення й осмислення істотних характеристик предметів та явищ, у результаті поступового абстрагування від їх другорядних, індивідуальних однак тобто в результаті теоретичного пізнання. Концепт – результат когніції. Іншими словами, різниця між **поняттям** і **концептом** зумовлена самою різницею між теоретичним і повсякденним пізнанням – **пізнанням і когніцією** [3, с. 24].

Методи виявлення синтаксичних концептів ще не отримали серйозних напрацювань і не відрізняються великим різноманіттям. Найповнішого опису на фактичному матеріалі така методика представлена у монографії Г.А.Волохіної та З.Д.Попової [4]. Автори спираються на тотожність структурних схем у висловлюваннях, які несуть **типові пропозиції**. Першим кроком на шляху встановлення синтаксичного концепту є набір висловлювань, які містять одну й ту ж структурну схему, тобто один й той самий набір словоформ, які несуть функції суб'єктива та предикатива, незалежно від лексичного наповнення схеми. Наприклад, структурна схема **ХТО (ЩО) діє чим** виявляється у реченнях: (1) *I am not sure that I have ever bettered it*; (2) *I wondered if I should question him*; (3) *I doubt if she did it for the money* [20, с. 18].

Єдність граматичної схеми примушує дослідника задуматися над тим, яку типову пропозицію ця схема несе чи несла, для якої типової пропозиції вона створювалася. Синтаксичний концепт який лежить в основі типової пропозиції **ХТО (ЩО) діє чим** може бути осмислений як розуміння ситуації, в якій деякий актант ситуації проявляє себе своїми ВЛАСНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ: переконаний/невпевнений; сумнівається; цікавиться [12, с. 148].

Встановивши структурну схему конструкції, **типову пропозицію** та відповідно синтаксичний концепт, дослідник отримує можливість глибше осмислити мовленнєві реалізації даної структурної схеми [11].

До питань, які мають неоднозначне витлумачення в когнітивних дослідженнях, відноситься також питання про співвіднесеність понять **«фрейм»** та **«концепт»**. Тут можна виділити декілька ліній співвідношення цих понять.

З одного боку, фрейм та концепт знаходяться між собою в родових відношеннях, де концепт є родовим поняттям по відношенню до фрейму. Як зазначає Н.Болдирев, фрейм використовуються для «позначення структурованих концептів»; він входить до складу концепту, який, у свою чергу, використовується для презентації будь-яких одиниць знання, у тому числі неструктурованих» [3, с. 29].

З іншого боку, фрейм і концепт співвідносяться як складне та просте поняття. У цьому випадку фрейм виступає як рід складного концепту. Саме у такому сенсі трактує **фрейм** Н.Болдирев – як об'ємний, багатоконпонентний концепт, який представляє собою «пакет» інформації, знання про стереотипні ситуації [3, 36]. У цього дослідника протиставлення «фрейм» та «концепт» вибудовується на основі особливостей об'єктів, відображених у концепті: **Концепт** відображає якийсь **об'єкт, образ**, тому він «простий» по відношенню до **фрейму**, який відображає **ситуацію**. У такий спосіб фрейм небезпідставно витлумачується як ієрархічно організована структура інформаційних даних, що акумулює знання про певну стереотипну ситуацію і формує певну понятійну базу мовного і позамовного досвіду

Оскільки, основою організації речення за Л.Теньєром є «...та чи інша організація вузлів» [15], а будь-який фрейм складається із вузлів = слотів, то СПР у цьому фокусі виглядатиме так: СПР – це поліситуативним фрейм із слотами, що репрезентуються відповідними клаузами, детермінованими за семантико-синтаксичним критерієм. Мовна ж структура таких фреймів представляється у вигляді ментальної репрезентації – як семантична сітка [6, с. 88].

М.Мінський також вважає, що «фрейм можна представити як сітку, яка складається із вузлів та зв'язків між ними» [9], такої ж думки і Дж. Лакоффа «фрейми репрезентують сіткові структури із поміченими вітками, які здатні кодувати пропозиціональну інформацію. Верхні рівні фрейму чітко визначені, оскільки утворені такими поняттями, які завжди справедливі по відношенню до прогнозованої ситуації. На нижчих рівнях є багато **вершин-терміналів**, які мають бут заповнені характерними прикладами» [8, с. 160].

Інша не менш важлива думка М.Мінського – це введення поняття «сценарію» – структури для розуміння смислу повідомлення [9]. М.Мінський звертає увагу на те, що сценарій має чотири рівні екзистенції. Перший

рівень займають «*поверхневі синтаксичні фрейми*» – головним чином – це структури із дієсловами та іменниками → *предикат та його аргументи*. Другий рівень – це «*поверхневі семантичні фрейми*» – групи слів, об'єднані навколо дій актантів (агентиви, терми, пацієнтиви, бенефактиви, експерієнсиви, елементативи, локативи, партитиви) → *польова організація СПР* (ядро та периферія: ближня та дальня). Третій рівень – це *тематичні фрейми* «сценарії для всіх видів діяльності, оточуючих умов, зображень будь-кого, найважливіших тем, пов'язаних із цією темою» → *культурологічні або національні концепти*. Четвертий рівень – «*нарративні фрейми*» – скелетні форми для типових розповідей, пояснень, аргументації → *текстовий рівень*.

Підсумовуючи точки зору дослідників щодо природи таких питань як семантична конфігурація речення, поняття, концепт та фрейм, вважаємо, що в основі семантичної моделі СПР, як і його когнітивної оболонки лежить єдиний принцип **пропозиціональний критерій** – мисленнєві картини ситуацій, що описуються у висловлені. У складі СПР виділяються типові пропозиції, що трактуються як синтаксичні концепти, які розміщуються між вузлами СПР, отримуючи семантичне закріплення у стійкій структурній моделі та когнітивній сітці. СПР, таким чином, – це складний фрейм із слотами в когнітивних сітках, що відображають, структурують, класифікують ту палітру відношень, у якій мовна особистість вміщує своє бачення взаємозв'язку між денотативними ситуаціями, вербалізуючи його у формі складного синтаксичного цілого.

Отже, когнітивно-семантична полінеарність є ментальною основою продукування гіпотаксичного висловлювання.

Перспективним є поглиблене вивчення синтаксичних концептів та фреймів, які утворюють суттєву частину концептуальної інформації різного рівня складності. Важливим також є вироблення методики аналізу синтаксичних концептів, яка матиме свою специфіку у порівнянні із концептами, що вербалізуються лексично.

Література:

1. Андерш Й. В. До питання про семантичну структуру речення // Мовознавство. – 1984. – №5. – С. 15-22.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. – Изд. 6-е – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 384 с.
3. Болдырев Н. Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – №1. – С. 18-36.
4. Волохина Г. А. Попова З. Д. Синтаксические концепты русского простого предложения. – Воронеж : ВГУ, 1999. – 193 с.
5. Гак В. Г. Языковые преобразования. – М. : Школа «ЯРК», 1998. – 768 с.
6. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 338 с.
7. Корбозерова Н. Н. Грамматика и семантика сложного предложения. Вопросы становления синтаксиса испанского языка. – К. : Вища школа, 1989. – 112 с.
8. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. Книга 1: Разум вне машины. – М. : Гнозис. 2011. – 512 с.
9. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М. : Прогресс, 1979. – 152 с.
10. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.
11. Попова З. Д. Синтаксический концепт как предмет когнитивной лингвистики // Когнитивная лингвистика. – Ч. 1. – Тамбов, 1998. – С. 119-121.
12. Попова З. Д. Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001. – 98 с.
13. Приходько А. М. Складносурядне речення в сучасній німецькій мові: синтактика, семантика, прагматика: дис... д-ра філол.н.: 10.02.04. – К., 2002. – 450 с.
14. Сусов И. П. Введение в языкознание: учеб. для студентов лингвистических и филологических специальностей. – М. : АСТ Восток-Запад, 2008. – 379 с.
15. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М. : Высшая школа, 1988. – 656 с.
16. Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис / Я. Г. Тестелец. – М. : Российск. гос. Гуманит. ун-т 2001. – 800 с.
17. Чейф У. Значение и структура языка. – М. : Прогресс, 1975. – 430 с.
18. Lyons J. A note on Possessive, Existential and Locative Sentences // Foundations of Language. – #3. – 1968. – 390-396.
19. Fillmore C.J. Frames and the semantics of understanding // QS. – 1985. – Vol. 6. – P. 34-42.
20. Murdoch Iris A Word Child. – London: Random House, Vintage. – 2002. – 390 p.